

ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ : ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ

ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ*

ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਖਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ-ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ/ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਰਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰੂ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਨਿਰੋਲ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ 'ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ' ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦਾ ਅਜਿਹਾ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਉਣ ਉਪਰੰਤ ਗੁਲਾਮ ਰਹਿਣ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤਰਜੀਹ ਲੋਕਾਂ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਨ। ਮੁਕਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਸਿੱਧਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਹਕੂਮਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੀ ਚਲਦੀ ਸੀ। ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਸਰਕਾਰ ਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚੋਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। 1914 ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥਾਂ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰਸ਼ਲ ਅਤੇ ਗੈਰ ਮਾਰਸ਼ਲ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਮਾਰਸ਼ਲ ਵਰਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਜੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ।¹ ਇਹ ਭਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਸਗੋਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਤੇ ਬਿਸਵੇਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਓਡਵਾਇਰ 'ਇੰਡੀਆ ਐਂਜ ਆਈ ਨਿਊ ਇਟ' ਦੇ ਪੰਨਾ 207 ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੰਗ ਦੇ ਚਹੁੰ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੁਲ 25 ਲੱਖ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚੋਂ 90 ਹਜ਼ਾਰ ਲੜਾਕੂ ਜਵਾਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਕੁਲ ਆਬਾਦੀ ਦੇ 12 ਫੀਸਦੀ ਜਵਾਨ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਭੇਜੇ ਗਏ।²

* ਖੋਜਾਰਥੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਐਸ਼ੋ ਅਰਾਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਆੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਜੰਗ ਦੀ ਭੱਠੀ ਦਾ ਬਾਲਣ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਅੰਤ ਜ਼ਹਿਰ ਬਣਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ / ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ 1857 ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਦਬਾ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਘਰ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰਿਆ ਜਰਮਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਇਨਕਲਾਬ, ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਸਨਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਨੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾਤਮਕ ਇਨਕਲਾਬ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਈ ਵੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹਲ ਹੇਠ ਭੂਮੀ ਉੱਪਰ ਮਾਲਕੀ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਮੁਜਾਰਾ ਲਹਿਰ 1870-80 ਦੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਬੰਦੋਬਸਤ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਚਲ ਪਈ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸਕੇ ਸਕੀਰੀਆਂ, ਪਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਮੁਨਸਿਫ ਜੱਜ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਗੰਢ-ਤੁਪ ਦਾ ਤੇ ਹਲਵਾਹਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਲ ਹੇਠ ਜ਼ਮੀਨ ਖੋਹਣ ਦੀਆਂ ਸਾਜਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਲਵਾਹਕ ਕਿਸਾਨ ਇਹਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਠ ਜਾਗ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਦੌੜ ਭੱਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੰਦੋਬਸਤ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ, ਪੁਰਾਣੇ ਰੀਕਾਰਡ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਮੰਗਦੇ ਸਨ।³

ਨਾਟਕ 'ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪਿੱਛੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਲੰਬਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਪੇਂਡੂ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਕ ਅੱਪੜਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠਿਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਰਗ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਤੰਗ-ਦਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੀਆਂ ਸੀਮਤ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਪੂਰਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਘੋਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੱਤਾ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਝਾਕੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਿਸਵੇਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਏ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਅਤੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਆਸਤਿਕਾਰਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਮਾਜਿਕ ਬੇਚੈਨੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਅਜਿਹੇ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਨੇੜ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ;

ਚੌਕੀਦਾਰ : ਠੀਕ ਆਹਨਾ ਜੋਗਿਆ, ਇਹ ਬੜਾ ਨਖਿਦ ਕਿੱਤਾ, ਨਿਰੀ ਛਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪੰਡ।

ਫੇਰ ਪਿਛੋਂ ਮਿਲਦਾ ਵੀ ਕੀ ਐ ?

ਜੋਗਾ : ਚਾਚਾ ਨੱਥੂ, ਜੇ ਕੰਮ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਫੇਰ ਪੈਸੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚੁਭਦੇ।

ਚੌਕੀਦਾਰ : ਸੋਹਣਿਆਂ, ਭੁੱਖੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਿੱਦਾਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਐ।⁴

ਜੋਗਾ : ਤਾਹੀਓਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿਨਾ, ਲਾਹ ਦੇ ਸਿਰੋਂ ਇਹ ਦੀ ਛੱਟ।

ਜੋਗੇ ਤੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਵਿਚਲੇ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੌਕੀਦਾਰ ਉੱਪਰ ਰਾਜਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਅਣਚਾਹਿਆਂ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੀਲ-ਹੁਜ਼ਤ ਕੀਤਿਆਂ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਪਾਸ ਨਵੇਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਵਾਬਾਸਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਕਰਕੇ ਲੜਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ;

ਚੌਕੀਦਾਰ : ਜੋਗਿਆ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਸਭ ਕੁਛ ਕਰ ਗੁਜਰਦਾ।

ਜੋਗਾ : ਗਰੀਬੀ ਨੇ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰਸ ਚੂਸ ਲਿਆ ਏ, ਨਵੇਂ ਜੀਣ ਦਾ ਕੋਈ ਚਾਅ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।⁵

ਨਾਟਕ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਤੋਂ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ ਕਨਸੋਅ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ-ਬਿਸਵੇਦਾਰਾਂ-ਤੇ ਮੌਰੂਸੀ ਮੁਜਾਰਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁੜਿਤਣ ਦੇ ਬੀਜ ਪਹਿਲਾਂ 1870-80 ਦੇ ਕੱਚੇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਤੇ 1902-04 ਦੇ ਪੱਕੇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਬੀਜੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।⁶ ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਿਸਵੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਕਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਣਾਓ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਿਸਵੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਤੋਂ ਕਿਰਤੀ, ਕਾਮੇ ਇੰਨੇਂ ਤੰਗ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਹੁੰਦੀਆਂ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਮੁੱਠ ਹੋ ਕੇ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ ਸੀ। 10 ਜਨਵਰੀ 1927 ਦੇ ਦਿਨ ਪਿੰਡ ਕੁਠਾਲਾ ਵਿਖੇ ਇਕ ਸੰਮੇਲਨ (convention) ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਮੀਂਦਾਰਾ ਏਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਵਲੋਂ ਲਹਿਰ ਛੇੜੀ ਜਾਏ। ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮੰਡਲ ਸ਼ਿਮਲਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਾਇਸਰਾਏ ਮੁਹਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਰੱਖੇ।⁷ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਸਨ; ਹਲਵਾਹਕ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਅਦਨਾ ਮਾਲਕ ਦੀ ਥਾਂਵੇਂ ਆਹਲਾ ਮਾਲਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ, ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਆਬਿਆਨਾ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

ਇਲਾਕੇ ਬਰਾਬਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਯਾਦ ਪੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮੰਡਲ ਦੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਤੇ 1 ਜੁਲਾਈ 1927 ਨੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਇੱਕਠ ਕੁਠਲਾ ਵਿਖੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਇਸ ਕਿਸਾਨ ਇਕੱਠ ਉਪਰ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਬੋਛਾੜ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 14 ਆਦਮੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਬੱਚੇ ਮੌਕੇ ਉਪਰ ਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ, ਗਿਰਫਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। 8

ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਧਿਰ ਬਣਕੇ ਲੜ ਸਕੇ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਦੇ ਖਤਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਅਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰਿਆਇਤਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣੀਆਂ ਸਨ ਉਹਦੀ ਥਾਂਵੇਂ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਸਾਕਾ ਵਰਤਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਤਲ ਕਾਂਡ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਰੋਹ ਦੀ ਜਵਾਲਾ ਬਾਲ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਿਸਾਨ, ਕਾਮੇ, ਔਰਤਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਦਿ ਸਭ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਸਮੇਂ ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਸੰਨ 1927 ਵਿੱਚ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਟੇਟਸ ਪੀਪਲਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਨੇ ਰਿਆਸਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਨ 1928 ਵਿੱਚ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਟੇਟਸ ਪੀਪਲਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੋਂ ਜਰੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਲਈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 1921 ਤੋਂ 1925 ਤੱਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਚੱਲੀ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਉਲੀਕੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਿਆਸਤੀ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਲਹਿਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।⁹

ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਿਨਾ ਸ਼ੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮੁਹਾਜ ਲਈ ਜੋੜਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਦੂਹਰਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੱਕੀ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਰਗਰਮ ਸੀ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਖਿਲਰੀ ਆਪ ਹੁਦਰੀ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਿਸਾਨੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਉਠੇ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਆਗੂ ਤੇ ਕਾਮੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ। ਰਿਆਸਤੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਨਾਂ ਕੋਈ ਜਥੇਬੰਦੀ ਸੀ ਨਾ ਲੰਮੀ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਦੇ ਦਾਅ ਪੇਚ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ। ਬਿਸਵੇਦਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਆਮ ਕਿਰਾਏ ਭਾੜੇ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਦੇ, ਰਿਆਸਤੀ ਪਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਨੰਗਾ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਤੇ ਮੁਜਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜੁਰਮਾਨੇ ਬੇ-ਦਖਲੀਆਂ ਆਦਿ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਵਾਉਂਦੇ ਸਨ।¹⁰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਦੂਹਰੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਿਸਵੇਦਾਰ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਨਾਟਕ 'ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ' ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸੈਨੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਇਕ ਪਾਸੇ ਭੁੱਖੀ ਨੰਗੀ ਤੇ ਬੇਘਰ ਜਨਤਾ ਡੰਗਰਾਂ ਦੀ ਜੂਨ ਜੀ ਰਹੀ ਹੈ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਅੰਡੇ ਮੱਖਣ ਦੁੱਧ ਮਲਾਈਆਂ ਦੇਸੀ ਸ਼ਰਾਬਾਂ ਤੇ ਸਕਾਚ ਵਿਸਕੀਆਂ ਉਡਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਚ ਗਾਨੇ ਦੀਆਂ ਮਹਿਫਲਾ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਬੰਨੇ ਜਨਤਾ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਅਣਖ ਨਾਲ ਜੀਣ ਦਾ ਹੱਕ ਮੰਗਦੀ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਹਲੜ ਤੇ ਅੱਯਾਸ਼ ਇਕ ਮੁੱਠ ਹੋਏ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ ਨਾਸ਼ਨਾਸ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨਿੱਜੀ ਤਰੱਕੀਆਂ ਤੇ ਜੇਬਾਂ ਗਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਮਾਲ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਹਨ।¹¹ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਟੇ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਰਿਆਸਤੀ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਨ ;

1. ਕਾਨੂੰਨ ਨਜ਼ੂਲ ਹਟਾਇਆ ਜਾਵੇ।
2. ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਹਟਾਈ ਜਾਵੇ।
3. ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਾਰ -ਵਿਗਾਰ ਬੰਦ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
4. ਖੁਸ਼-ਹੈਸੀਅਤ ਤੇ ਨਹਿਰੀ ਮਾਮਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਜਿੰਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
5. ਕਰਜਾ-ਜੰਗ ਵਾਪਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਜੋ ਮੁਰੱਬੇ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਹੱਕਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।
6. ਮਲਬਾ, ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ ਅਤੇ ਚੰਦਾ ਠੱਡੇਬੰਦੀ ਆਦਿ ਹਟਾਏ ਜਾਣ।
7. ਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹਟਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਮੀਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਰਜੀਆਂ ਉੱਪਰ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇ।
8. ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਵਟਾਈ ਬਿਨਾਂ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
9. ਜੈਲਦਾਰੀਆਂ, ਨੰਬਰਦਾਰੀਆਂ, ਜਗੀਰਾਂ, ਜਾਇਦਾਦਾਂ, ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ, ਜਮੀਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਆਦਿ ਜੋ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰਾਂ ਜਾਂ ਰਾਜਸੀ ਜੁਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਜੁਰਮ ਹੀ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜੁਰਮਾਨੇ ਵਸੂਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਾਪਸ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।

10. ਪੁਲਸ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ, ਤਸ਼ਦੱਦ ਅਤੇ ਨਾਜਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਰੋਕੀਆਂ ਜਾਣ।
11. ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਜੀਰੀ ਚੌਕੀਆਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਠੀਕਰੀ ਪਹਿਰੇ ਹਟਾਏ ਜਾਣ।
12. ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਕੂਕ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।
13. ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਹਕੂਮਤ ਦਰਜਾਵਾਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
14. ਮਹਾਰਾਜ ਆਪਣਾ ਜਾਤੀ ਖਰਚ ਨੀਯਤ ਕਰੇ।
15. ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਜਲਸਿਆਂ, ਤੇ ਜਲੂਸਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹਟਾਈਆਂ ਜਾਣ।
16. ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਪੈਸ਼ਲ ਕਲਾਸਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਣ।
17. ਮੰਡੀਆਂ, ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਨਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਜਾ ਦੀਆਂ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੀਮਤ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਮਸਲੇ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਨੇ ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ / ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬਿਸਵੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਰੰਭਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦਾ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਇੱਕ ਉਹ ਅੱਗੇ-ਵਧੂ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਤਬਦੀਲੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਨਾਭਾ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਰਾਮੀਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਲੜਨ ਢੰਗ ਕਾਂਗਰਸ ਸੱਤਿਆ-ਗ੍ਰਿਹ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦਾ ਝੰਡਾ ਤਰੰਗਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਸਕ ਸਾਧਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣਾ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ।¹² ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਹ ਜੰਗ ਸਾਂਝੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਜੇਕਰ ਰਾਜੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦੇ। ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਕਾਂਗਰਸ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵਰਕਰ ਮੋੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਬਿਸਵੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ੁਲਮ ਸਹਿੰਦੇ ਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ੁਲਮ ਸਹਿਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ। 28 ਅਪ੍ਰੈਲ 1946 ਨੂੰ ਸਬ ਰੀਜਨਲ ਕੌਂਸਲ ਵੱਲੋਂ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਬਲਿਕ ਜਲਸਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਣਦੇ ਹੱਕ ਦੇਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਨ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰਾਂ ਸਮੇਤ ਜਦੋਂ

ਜਨਤਾ ਨੇ ਜਲਸੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਰਿਆਸਤ ਵੱਲੋਂ ਗੁੰਡੇ, ਬਦਮਾਸ਼, ਨੰਬਰਦਾਰ, ਚੌਧਰੀ ਅਤੇ ਸਫੈਦ ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਰਿਆਸਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਵਰਕਰਾਂ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮਾਰ ਕੁੱਟ ਕੀਤੀ, ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਰਿਆਸਤੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਮਸਲਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਲਸਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਅਸੀਂ ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਰਿਆਸਤੀ ਹਕੂਮਤ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਅਖ਼ੀਰ ਹਕੂਮਤ ਵੱਲੋਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲਣ ਤੇ ਸਬ ਰੀਜਨਲ ਕੌਂਸਲ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਪੁੱਜੀ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਹੁਣ ਸਾਡਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਖ਼ਸ਼ੀ ਨਜ਼ਾਮ ਰਹੇਗਾ ਜਾਂ ਅਸੀਂ। ਦੋ ਹੀ ਰਾਹ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਰ ਅਤੇ ਖੁਦਦਾਰੀ ਦੀ ਮੌਤ। ਅਸੀਂ ਖੁਦਦਾਰੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਤਾਰੀਖ ਲਿਖ ਸਕੀਏ। 13 ਇੱਥੇ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਉਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਰਾਜਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਇੱਕ ਜਥੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰਾ ਜਥਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂਵੇਂ ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਜਾਇਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨਾਲ ਰਿਆਸਤ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਕਿਆਸ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਧਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸੈਫਉਦੀਨ ਕਿਚਲੂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਕੇ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗਿਡਵਾਨੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕੇ. ਸਨਤਾਨਮ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਜੈਤੋ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਰਸਤੇ 'ਚ ਮੁਕਤਸਰ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੱਲੂਣ ਨੂੰ ਲੈ ਲਿਆ। ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੀ ਚਾਰੇ ਜਣੇ ਫੜੇ ਗਏ। ਹੱਥਕੜੀ ਲਾ ਕੇ ਜੈਤੋ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਾਏ ਗਏ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਡੇਰੀ ਫੜ ਕੇ ਫਿਰਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।¹⁴ ਜੇਕਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖੇਤਰੀ ਲੀਡਰਾਂ, ਵਰਕਰਾਂ, ਤੇ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਕੀ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਪੱਕੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਏ ਕਿ ਏਸ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੱਕ ਵਧਣਗੇ। ਅਸਲੋਂ ਇਹ ਅਨਹੋਣੀ ਗੱਲ ਏ ਕਿ ਲਹਿਰਾਂ ਕੇਵਲ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਹੱਦਬੰਦ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਜ਼ਾਰਤਾਂ, ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ, ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਸੂਬਕ ਹਕੂਮਤਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਾਂਦੀਆਂ ਰਹਿਣ। ਜੇ ਇਹ ਘੋਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਏਸ ਦਾ ਅਸਰ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਪਊ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਾ ਰਹੂ, ਸਗੋਂ ਬਰਤਾਨੀ ਸਾਮਰਾਜ ਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਟਾ ਦੇਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਬਣ ਜਾਏਗਾ। 15 ਤੇ ਇੰਜ ਹੀ ਹੋਇਆ ਇਸ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂਵੇਂ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਉਭਾਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਰੰਭ ਹੋਈਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਈ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਾਮਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਸੰਕਲਪ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਤੋੜੇ। ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਪਾਨ ਹੱਥੋਂ ਰੂਸੀ ਜ਼ਾਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਹਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਜਬਕਾ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ 1914 ਦੀ ਜੰਗ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਰਾਜਵਾਦ ਦੀ ਅਜਿੱਤਤਾ ਦੇ ਭਰਮ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆਕਾਰੀ ਟੱਕਰ ਨੇ ਮਹਿਕੂਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਸ ਦੀ ਬੱਤੀ ਸੀਖ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੁਣ ਨੇੜੇ ਹੀ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।¹⁶

ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਆਧਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੀ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਗਲਬੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹਨ। ਸਵਾ ਕੁ ਦਿਨ ਦੇ ਪਸਰੇ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।¹⁷ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਟੱਕਰ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਿਸਵੇਦਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੱਠ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਬਿਸਵੇਦਾਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਪਨਪ ਰਹੀ ਨਫਰਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀ ਜੋਗੇ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹਰ ਇੱਕ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਬਿਸਵੇਦਾਰ ਆਪਣੀ ਆਲ੍ਹਾ ਮਾਲਕੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਗਵਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਬੇਹੱਦ ਗੁੱਸੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਸਿਰ ਨਿਵਾਕੇ ਮੰਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਜੋਗਾ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਜਲਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਜਲਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਟਕੀ ਤਣਾਓ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੰਵਾਦਾਂ ਜਰੀਏ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਾਰਕਸੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਜੋਗੇ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਲੋਕ ਰੋਹ ਵਿੱਚ ਆਏ ਛਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾਣ ਲਈ ਬਿਸਵੇਦਾਰ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਵੀ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ

ਜਿਸਦੇ ਬਲਬੂਤੇ ਉਹ ਬਿਸਵੇਦਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਸਨ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਇੰਨਾਂ ਪਾਸਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਆਗੂ ਰੋਲ ਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਆਗੂ ਰੋਲ ਅਦਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਖ਼ਿਲਾਫ ਕਾਂਗਰਸ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੌਮੀ ਪਾਰਟੀ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬੁਰਜੂਆ ਸੁਧਾਰਵਾਦ' ਦੀ ਲਛਮਣ-ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਪਾਰ ਨਾ ਕਰੇ। ਇਹ ਰਾਹ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਨਾਲੋਂ ਆਮ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕੁਰਬਾਨੀ ਜਾਂ ਨੁਕਾਸਨ ਦਾ ਡਰ ਹੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਗਠਨ, ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪਸਾਰ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।¹⁸ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਰਸਾਈ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਸਨ। ਕੌਮੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਾਰਕੁਨ ਜੱਟ-ਸਿੱਖ ਸਨ। ਉਹ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸੰਕਲਪ ਅਧੀਨ, ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਬਲੀਦਾਨ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਹੀ ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਅਕਾਲੀ ਅਤੇ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਖਾੜਕੂ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਤੁਰਦੀ ਰਹੀ, ਉਦੋਂ ਤੀਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝ ਰਹੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ (ਕਿਰਤੀ + ਕਿਸਾਨ ਪੱਖੀ) ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਵੱਲ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਚੱਲ ਪਈ।¹⁹ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਤੱਥ ਸਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਵਰਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਕਚਿਆਈ ਸੀ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਭੂਪਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਲਈ ਹੀ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ 'ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸੰਸਥਾ' ਦੇ ਸੁਭਾ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਿਸਵੇਦਾਰੀ ਦਾ ਅੰਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਖੋਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਇੱਕ ਖਾਸ ਭਾਂਤ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਨ ਦੇ ਜੂਲੇ ਹੇਠੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖੋਹ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁹ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕੁਝ ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹਨ:

ਜੋਗਾ : ਮਾਂ, ਤੂੰ ਫਿਕਰ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦਾ ਕਰਦੀ ਏ। ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਖੁੱਸਣ ਨੂੰ ਹੈ ਕੀ, ਨਾ ਜਮੀਨ, ਨਾ ਘਰ, ਨਾ ਇੱਜ਼ਤ। ਜਿੱਤ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਮਾਲਕੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਸਾਡੀ ਹੋਵੇਗੀ।²¹

ਜੋਗਾ : (ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਂਦਾ) ਮਾਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਲੱਖੋ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੈਂਕੜੇ ਹਾਜ਼ਾਰਾਂ ਲਖਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਣ ਲਈ ਹੀ ਤਾਂ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹੀ ਫਿਰਦੇ ਆਂ। ਦੇਖ ਹੁਣੇ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਆਂ।²²

ਜੋਗਾ : ਲੋਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਏ ਮਾਂ। ਉਧਰ ਕਾਂਗਰਸ ਕੋਲ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ। ਅੱਜ ਦੇਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਿੱਦਾਂ ਮੁਲਕ ਛੁੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਏ।²³

ਜੋਗਾ : ਇਸ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਨਾ ਚੱਲੀ ਮਾਂ। ਇੱਕ ਬਿਸਵੇਦਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਤੂੰ ਹਜ਼ਾਰ ਔਕੜਾਂ ਝਲ ਕੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਇਕ ਮੁਠ ਕਰੀਂ। ਬਿਸਵੇਦਾਰੀ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਆਪ ਮਰ ਜਾਵੇਗੀ।²⁴

ਜੋਗਾ : ਆਹ ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਤੇ ਜੋਗੇ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਆਂ।²⁵

ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਵਾਦਾਂ ਵਿਚਲੀ ਧੁਨੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਉਧਰ ਚੁੰਕਿ ਰੂਸ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਬਿਨਾਂ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਇਨਕਲਾਬ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਚੁੰਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੂੰਜੀਦਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀਅਤ ਪਸੰਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਇਨਕਲਾਬ ਕਰਾਉਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।²⁶ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਧੂਤ ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦੁਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਲਾਲ-ਦੀ-ਵਾਲ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਕੱਟੜ ਇਨਕਲਾਬੀ ਮਾਸਕੋ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਮਨੋਂ ਪੂਰੇ ਦਰਿੜ ਤੇ ਸਿਰੜ ਨਾਲ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ। ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਤੇ ਮੁਜਾਰਾ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਿਆ।²⁷ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਚਿਤਰਪਟ ਤੋਂ ਅਲੋਪ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਡੱਕ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪੋਸ਼ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ 1935-38 ਵਿੱਚ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਜੇਜੀ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੱਗ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਧੜਾ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲੀਆ ਤੇ ਜੰਗੀਰ ਸਿੰਘ ਜੋਗਾ ਰਾਹੀਂ ਕਿਰਤੀ ਪਾਰੀ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸੋਸਲਿਸਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।²⁸ ਇੱਥੇ ਸਾਡਾ ਇਸ ਨੂੰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ

ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਜੇ ਕਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਪਾਰਟੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਨਾਟਕ 'ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ' 'ਚ ਉਪਜਦਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਹੈ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਸ ਨਾਟਕੀ ਪਲਾਟ ਵਿੱਚ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ / ਪੈਰਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਲੜਾਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਧਾਰਨ ਸਮਝ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਅਤਿਅੰਤ ਤੰਗ-ਦਸਤੀਆਂ 'ਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਲਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਚਾਨਣ ਲਿਆ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਚਲਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਭਿੰਨ ਲਹਿਰਾਂ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਲਹਿਦਗੀ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਫਰੰਟ ਤੋਂ ਲੜਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਤੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਰਕਸੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੈ। ਜੋਗੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਿਸਵੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ-ਜੁੱਟ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਿਸਵੇਦਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਾ ਲੈਣਾ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਜੋਕਾਂ ਦੇ ਘੋਲ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਅਤੇ ਮੁਜਾਰਿਆਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਜਮਾਤੀ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਿੱਖੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੂਝ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।²⁹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ; ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਇਹ ਅਸਲ ਮੁੱਦੇ ਤੋਂ ਭਟਕ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਟਕ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਇੱਕਠ 'ਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ। ਨਵਨਿੰਦਰਾ ਬਹਿਲ ਨੇ ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, 'ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ' ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਿਸਵੇਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਜਾਰਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।³⁰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।³¹ ਇਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਵਾਚਦਿਆਂ ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਮੂਲ ਵੱਲੋਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਅੰਸ਼ਿਕ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਹੋਈਏ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸੰਵਾਦਾਂ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਨਾਟਕ ਉਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪਾਸਾਰੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ

ਸਥਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਸਿਰਫ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਮੰਤਵ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਹੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਕੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਸਲੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਥੀਮ ਵਿੱਚ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰਕੇ ਤੁਰਦਾ ਜਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਿਸੇ ਜਗ੍ਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇੱਥੇ ਹੇਠਲੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸੰਵਾਦ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹਨ ;

ਚੌਕੀਦਾਰ : ਜੋਗਾ ਸਿਆਂ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆਂ ਐਸ ਵੇਲੇ ?

ਜੋਗਾ : ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦਾ ਜਲਸਾ ਸੀ ਸ਼ਹਿਰ।

ਚੌਕੀਦਾਰ : ਹੈਂ ! ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦਾ ?³²

ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਜੋਗੇ ਤੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹਨ ;

ਥਾਣੇਦਾਰ : (ਬੈਟਰੀ ਦਾ ਚਾਨਣ ਜੋਗੇ ਤੇ ਸੁੱਟਦਾ ਹੋਇਆ) ਆਹ ਕੀ ਲੱਗਾ ਹੋਇਐ ?

ਦੁੱਲਾ : ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦਾ ਬਿੱਲਾ ਜਨਾਬ

ਥਾਣੇਦਾਰ : ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਆਖ

ਜੋਗਾ : ਬਿੱਲੇ ਲਾਉਣਾ ਕੋਈ ਜੁਰਮ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਅੱਜਕੱਲ।

ਦੁੱਲਾ : ਠਹਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੈਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਸਿਖਾ ਲਈਏ।

ਥਾਣੇਦਾਰ : ਤੈਨੂੰ ਇਲਮ ਨਹੀਂ , ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਬਾਗੀ ਜਮਾਤ ਏ।

ਜੋਗਾ : ਕਿਹੜੇ ਜਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਓ, ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਹੁਣ ਬਾਗੀ ਜਮਾਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਥਾਣੇਦਾਰ : ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇੱਕੋ ਏ, ਨਾਂ ਹੀ ਉਲਟ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਐ, ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ

ਖਤਰਨਾਕ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀ ਏ। ਦੁੱਲਿਆ, ਲਾ ਇਹਨੂੰ ਹੱਥ ਕੜੀ।³²

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹੀ ਧਿਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੈ। ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਰਿਆਸਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਡੋਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲੈਣ ਦੀ ਇੱਛਕ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੇਂਡੂ ਮੰਡੀਆਂ ਜਾਂ ਕਸਬੇ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ। ਧੂਰੀ ਸੁਨਾਮ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਕੀਲ ਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਬਹੁਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪੱਖੀ ਸਨ। ਫਰੀਦਕੋਟ ਸਟੇਟ ਵਿੱਚ ਤਾਂ

ਗਿਆਨੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖਸ ਸਿੰਘ, ਸੰਧੂਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੰਗਾ ਸਿੰਘ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲੀ ਕੰਮ ਹੀ ਫਰੀਦਕੋਟ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।³⁴ 1936-37 ਈ. ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਇਲੈਕਸ਼ਨ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਲੜ ਰਹੀ ਸੰਸਥਾ ਦਰਸਾਇਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਬੇਕਾਰੀ ਵਰਗੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੱਸਿਆ; ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ; ਅਫ਼ੂਤਪਣੇ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਅਤੇ 1932 ਦਾ ਫਿਰਕੂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।³⁵ ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੋਸਲਿਸਟਾਂ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਪਰੰਤੂ 1946 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਾਂਗ ਲੜੀਆਂ।³⁶ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਰ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਾਟਕੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਘੋਲ ਆਪਮੁਹਾਰਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਜੇਗੇ ਦੀ ਭੈਣ ਲੱਖੇ ਨੂੰ ਬਿਸਵੇਦਾਰ ਦੁਆਰਾ ਚੁੱਕ ਲੈ ਜਾਣ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਤੇ ਪਿੰਡ ਇੱਕ ਥਾਂਵੇਂ ਇਕੱਤਰ ਹੋਇਆ ਲਓ ਤੇ ਜੇਕਰ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੋਈ ਪਾਰਟੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਸੀ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਵਾਲ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ;

ਜੋਗਾ : ਚਾਚਾ, ਤੈਨੂੰ ਸਚ ਨਹੀਂ ਉਂ ਆਉਂਦਾ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਲੀਡਰ ਗਾਂਧੀ, ਨਹਿਰੂ ਜਿਹੜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਡੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਅੱਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਦੇਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।³⁷

ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਫੜਾ ਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਉਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਹੱਥ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਰਗਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਗਵਾਈ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਪਿੰਡ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਰਕਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਮਰੇਡ ਸਦਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਕੋਟ ਤੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ 'ਚ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਹਿੰਸਾ

ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਅਸੂਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ 'ਚ ਵਧੇਰੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹੱਥਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਗਠਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।³⁸ ਇਸ ਤਰਾਂ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਮਝ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਣਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਵੀ ਬੜੀ ਘੋਖ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਟਕ ਦੇ ਥੀਮ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੰਮ ਦੇ ਘੰਟੇ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਲੜਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਰੰਗਿਆ ਗਿਆ ਦੁੱਪਟਾ ਲਾਲ ਫਰੇਰਾ (ਝੰਡਾ) ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਕੰਵਾਰੀ ਕੁੜੀ ਦੇ 'ਸਿਰ ਦਾ ਸਾਲੂ' ਭਾਵ ਕੁੜੀ ਵੀਰ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਸਾਲੂ ਸਿਰ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰੇਗੀ। ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂਵੇਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜੰਗ ਲੜੇਗੀ ; ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦ ਕਰੇਗੀ। ਕਤਲ ਹੋ ਗਏ ਆਗੂ ਦੀ ਥਾਂ ਲਵੇਗੀ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਜੜਾਂ ਉਖੇੜੇਗੀ; ਲੋਕ -ਹਿਤੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰੇਗੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਕ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਲੋਕਾਈ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਪਰੋਂਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿਸਵੇਦਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਿਆ ਆਪਮੁਹਾਰਾ ਲੋਕ ਘੋਲ ਬਣ ਗਿਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣਤਾ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਹਾਰਦਾ ਤੇ ਲੋਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ, ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ, ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਅੰਦੋਲਨ ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦਕੋਟ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1976 ਪੰਨਾ 21.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 21.
3. ਛੱਜੂ ਮੱਲ ਵੈਦ, ਪੈਪਸੂ ਦਾ ਮੁਜਾਰਾ ਘੋਲ, ਪੰਜਾਬ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1988, ਪੰਨਾ 13.
4. ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1967 ਪੰਨਾ 108.
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 108.
6. ਛੱਜੂ ਮੱਲ ਵੈਦ, ਪੈਪਸੂ ਦਾ ਮੁਜਾਰਾ ਘੋਲ, ਪੰਜਾਬ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1988, ਪੰਨਾ 14.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17.
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17.
9. ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ, ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ, ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਅੰਦੋਲਨ ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦਕੋਟ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976, ਪੰਨਾ 97.
10. ਛੱਜੂ ਮੱਲ ਵੈਦ, ਪੈਪਸੂ ਦਾ ਮੁਜਾਰਾ ਘੋਲ, ਪੰਜਾਬ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1988, ਪੰਨਾ 25.
11. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੈਨੀ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟਕ ਕਲਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1975, ਪੰਨਾ 115.
12. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ, ਪੰਜਾਬ ਰਿਆਸਤੀ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ, ਰਾਹੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਬਰਨਾਲਾ, 1988, ਪੰਨਾ 60.
13. ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ, ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ, ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦਕੋਟ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976, ਪੰਨਾ 48.

14. ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ, ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰਾਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਰਸਾ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਪਾਸਾਰ ਕੇਂਦਰ, 2005, ਪੰਨਾ 104.
15. ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ, ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ, ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਅੰਦੋਲਨ ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦਕੋਟ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976, ਪੰਨਾ 121.
16. ਰਜਨੀ ਪਾਮ ਦੱਤ (ਲੇਖਕ), ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ (ਅਨੁ.), ਅਜੋਕਾ ਭਾਰਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2008, ਪੰਨਾ 256.
17. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੈਨੀ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟਕ ਕਲਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1975, ਪੰਨਾ 118.
18. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪਰਵਾਨਾ (ਸੰਪਾ.) ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2006 ਪੰਨਾ 26.
19. ਸੁਤੰਤਰ ਜੋਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਅਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1987, ਪੰਨਾ 47.
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28-29.
21. ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1967, ਪੰਨਾ 108.
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 156.
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 157.
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 159.
25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 163.
26. ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, ਰੈਡੀਕਲ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਮੋਗਾ, 1985, ਪੰਨਾ 175.
27. ਛੱਜੂ ਮੱਲ ਵੈਦ, ਪੈਪਸੂ ਦਾ ਮੁਜਾਰਾ ਘੋਲ, ਪੰਜਾਬ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1988, ਪੰਨਾ 20.

28. ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ, ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰਾਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਰਸਾ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਪਾਸਾਰ ਕੇਂਦਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2005, ਪੰਨਾ 111.
29. ਨਵਿਸਤ ਗਾਰਗੀ, ਰਾਜਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੋਹੀ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਟਕ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1982, ਪੰਨਾ 36.
30. ਨਵਨਿੰਦਰਾ ਬਹਿਲ, ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1991, ਪੰਨਾ 267.
31. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 269.
32. ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1967, ਪੰਨਾ 109.
33. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 111.
34. ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ, ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰਾਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਰਸਾ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਪਾਸਾਰ ਕੇਂਦਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2005, ਪੰਨਾ 113.
35. ਏ. ਸੀ. ਅਰੋੜਾ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1989, ਪੰਨਾ 108-09.
36. ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ, ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰਾਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਰਸਾ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਪਾਸਾਰ ਕੇਂਦਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2005, ਪੰਨਾ 115.
37. ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1967, ਪੰਨਾ 110.
38. ਡਾ. ਨਾਜ਼ਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਤਮਾ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1995, ਪੰਨਾ 104.